

Køn, marginalisering og social eksklusion

***Baggrundspapir til konference
26.-27. september 2002***

Martin D. Munk

*Velfærdsfordeling
Arbejdspapir 19/b:2002*

Arbejdspapir
Socialforskningsinstituttet
The Danish National Institute of Social Research

Køn, marginalisering og social eksklusion

Baggrundspapir til konference 26.-27. september 2002

Martin D. Munk

***Velfærdsfordeling
Arbejdspapir 19/b:2002***

Socialforskningsinstituttets arbejdspapirer indeholder foreløbige resultater af undersøgelser og forarbejder til artikler eller rapporter. Arbejdspapirer udgives i et begrænset oplag som grundlag for en faglig diskussion, der indgår som led i forskningsprocessen. Læseren bør derfor være opmærksom på, at resultater og fortolkninger i den færdige rapport eller artikel vil kunne afvige fra arbejdspapiret. Arbejdspapirer er ikke omfattet af de procedurer for kvalitetssikring og redigering, som gælder for instituttets forskningsrapporter.

1. Indledning

Dette baggrundspapir er rekvireret af Ligestillingsafdelingen, København, til konferencen: Gender and Marginalisation in EU countries, som afholdes under det danske EU-formandskab i København, 26.-27. september 2002.

Social eksklusion i EU-lande set fra et kønsperspektiv undersøges her ud fra udvalgt litteratur om emnet. Flere forfattere og forskere har påpeget, at der i de vestlige lande er risiko for, trods udbyggede velfærdsstater med sociale sikringsnet, at grupper af mennesker i EU-lande bliver marginaliseret eller ligefrem socialt ekskluderet, og at de tilsammen kommer til at udgøre de nye "underklasser" i Europa. Sammenhængen mellem livssituation og muligt medborgerskab introducerede den engelske professor T.H.Marshall allerede i 1950 i skriftet *Citizenship and Social Class*. Hans konstatering af, at livssituationen er central for, om man kan realisere et fuldt medborgerskab, er udgangspunktet her. Kønssdimensionen bliver væsentlig på denne baggrund. Alligevel er den nærmest fraværende, når der tales om social inklusion i EU¹, det fremgår bl.a. af en bog om emnet, som er offentliggjort for nylig. Kønsperspektivet er meget relevant for marginalisering og eksklusion, da mænd og kvinders risiko for at blive marginaliserede kan vises at have ret forskellige årsager i EU-lande.

Her skal svares på to hovedspørgsmål, som er: *Hvilke mekanismer skaber marginalisering og social eksklusion for hvert af de to køn? Hvad modvirker marginalisering og social eksklusion for henholdsvis kvinder og mænd?* I første spørgsmål tænkes primært på social arv og livsbetingelser i bred forstand, det vil sige den sociale arvs betydning for at udfolde sig i skolen, i familien og på arbejdsmarkedet. Hvornår fremmer den sociale arv mulighederne, og hvornår hæmmer den dem. Ressourcebegrebet anvendes som hjælpebegreb til at beskrive, hvilke ressourcer man kan *have*, eller *ikke have* adgang til i processen. Ressourcerne antages at have fem former: kulturelle ressourcer, økonomiske ressourcer, sociale ressourcer, psykiske ressourcer og magtressourcer. I andet spørgsmål undersøges primært forskelle i omstændigheder, konjunkturer, velfærdsregimer og socialpolitik. Når marginalisering og social eksklusion analyseres er det relevant at være opmærksom på, at mænds og kvinders livsbaner er yderst varierede i de forskellige samfund². Det indebærer forskellige muligheder, forskellig styrke i sammenhængen mellem uddannelse og arbejde,

¹Atkinson, T. Cantillon, B. Marlier, E. & Nolan, B. 2002: *Social Indicators, The EU and Social Inclusion*, Oxford.

²Heinz, W. & Krüger, H. 2001: Life Course: Innovations and Challenges for Social Research, *Current Sociology*, 49, 29-45; Mayer, K.-U. 1997: Notes on a Comparative Political Economy of Life Courses, *Comparative Social Research*, 16, 203-226, 2001: The Paradox of global change and national path dependencies, In Woodward, A. and Kohli, M. eds.: *Inclusions and Exclusions in European Societies*, London.

forskelle i tildeling af ressourcer fra det offentlige system, arbejdsløshed, pensioner, bolig etc. Studier viser, at hvilke muligheder mænd og kvinder har, det hænger sammen med de nationale velfærdsregimer, mulighederne er altså ikke statiske, men dynamiske.

Social arv mekanismer, der slår igennem i barndommen og ungdommen, er emnet for første del af fremstillingen her. Det gælder også risici, der leder til marginalisering, afsavn, fattigdom mv. Faktorer, som medvirker til at fastholde individer i en marginaliseret position, påpeges derudover. Det gælder for eksempel manglende kompetencer, uddannelse, ressourcer og familiestøtte samt fravær af social mobilitet. Denne del bygger på litteratur om social arv, stratifikation, eksklusion, marginalisering og køn. I fremstillingen behandles marginalisering i form af arbejdsløshed, som ser forskellig ud for mænd og kvinder. Endvidere skitseres aspekter, der angår specielle former for marginalisering (hjemløshed, prostitution) og særlige former for marginalitet (enlige forsørgere, etniske minoriteter). Skitserne bygger ikke på sikker statistisk viden, men mere på konkretiseringer af de generelle problematiseringer.

Herefter belyses betydningen af forskellige velfærdsregimer så i anden del af papiret (se boks). Regimer giver individer og familier forskellige muligheder, alt efter hvorledes man tackler marginale positioner, herunder om man tildeler sociale ydelser til individet eller familien.³ Velfærdsregimerne indebærer differentierede muligheder for hjælp og tilbud, som for eksempel muligheder for at få børn passet i daginstitutioner og sociale institutioner. De seneste opgørelser over den sociale situation i EU-lande tyder på, at forskelle i regimerne kan forklare forskelle i marginalisering, som for eksempel arbejdsløshed og fattigdom. Der åbnes op for at pege på, at kvinders og mænds ressourcer afhænger af strukturer, af lokaliteten og de sociale områder, der er tale om.⁴ Etableringen af familier og pardannelse er endvidere relevant at komme ind på i beskrivelsen af marginalisering, da manglende pardannelse og familiedannelse er med til at marginalisere både kvinder og mænd.

Velfærdsregimerne kan defineres via principper: Det universelle regime (der søger at fremme værdier som lighed og samme ydelser til alle), det liberale regime (marksorienteret og ydelser efter behov), det forsikringsorienterede regime (familie- og forsikringsorienteret og ydelser i forhold til placering på arbejdsmarkedet) samt det sydeuropæiske regime (familie- og netværksorienteret) (Esping-Andersen, G. 1990: *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, 1999: *The Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford). Modellen er blevet korrigeret og kritiseret for ikke i tilstrækkelig grad at se på individer uden for arbejdsstyrken, på velfærd skabt via civilsamfundet, og på forskellige varierende institutionelle velfærdsformer (Korpi, W. 2002: *Velfærdsstat og socialt medborgerskab*, magtudredningen, p 32), det vil sige velfærd uden for marked og stat, samt på kvinders særlige placering.

³Den Sociale Situation i EU 2002 (lang og kort version); *EU-Joint report on Social Inclusion*, EU 2001/2002.

⁴Daly, M. og Saraceno, C. 2002: Social exclusion and gender relations, In Hobson, B. Lewis, J. & Siim, B. eds. *Contested Concepts in Gender and Social Politics*, Cheltenham; Saraceno, C. 2001: Social Exclusion. Cultural roots and diversities of a popular concept, Paper for AERA-konference; Siim, B. 2003: How to Achieve Gender Equality, In Per H. Jensen et al.: *Social Policies, Social Integration and Citizenship*, Bristol; Borchorst, A. & Elm Larsen, J. 2000: Enlige mødre – velfærdsstatens kritiske målestok, In Elm Larsen, J. et al.: *Kontinuitet og forandring*, København.

Her anvendes begreberne marginalisering og eksklusion/inklusion i forhold til køn. Eksklusionsbegrebet er navnlig anvendt i de romanske lande i Europa, medens marginalisering navnlig er anvendt i en nordisk sammenhæng. Ved social eksklusion forstås det fænomen, at man er udelukket fra samfundet eller hovedparten af det, man forstår ved samfundslivet (arbejde, familie, normalt hverdagsliv). Her anvendes begrebet om social eksklusion som et stærkere begreb end begrebet om marginalisering. Ved marginalisering forstås en marginal position enten i forhold til arbejde (arbejdsløshed), familie, hverdagsliv, helbred, uddannelse eller politisk deltagelse. Hvis man er marginal på næsten alle disse punkter, så kan man tale om at være ekskluderet af samfundet, eller diskvalificeret som Serge Paugam har benævnt det. Eksklusion er ikke en situation, der opstår fra det ene øjeblik fra til det andet, men bag den ligger et forløb, der typisk begynder med en eller anden form for marginalisering, som efterhånden kan føre til social eksklusion. I den forbindelse opfattes marginalisering som en proces, der skaber en negativ social situation for mænd, kvinder og børn. Her anvendes ligeledes begrebet fattigdom/afsnæv (poverty, deprivation) til at forklare dele af en mulig social eksklusion og dårligt stillede gruppers situation i samfundet. Fattigdom handler navnlig om materiel afsnæv (som kan ses relativt og som en tilstand), og i mindre grad om social disintegration m.v.⁵ En gængs definition af social eksklusion er:

"The notion of social exclusion carries the implication that we are speaking of people who are suffering such a degree of multidimensional disadvantage, of such duration, and reinforced by such material and cultural degradation of the neighbourhoods in which they live, that their relational links with the wider society are ruptured to a degree irreversible. This is the core of the concept (...note) inadequate social participation, lack of social protection, lack of social integration, and lack of power" (G. Room in: Halvorson. K. 2000: Sosial eksklusion som problem, In Tidsskrift for Velferdsforskning, 3, p 161).

I den forbindelse peger forskere på, at man både må undersøge levevilkår, kulturel marginalisering og deltagelse samt fokusere på subjektiv oplevet social eksklusion.⁶ Her undersøges primært kønsmarginaliseringsprocesser i relation til social arv og bestemte former for marginalisering. Ved kønsmarginaliseringsprocesser forstås de kønsspecifikke former for sociale processer, der leder til marginalisering. Disse processer foregår forskelligt for kvinder og mænd. Her kan man for eksempel tænke på drenge, som har det svært i - eller helt dropper ud af uddannelsessystemet, eller (enlige) mødres problemer med både at have et arbejde og børn.

Ved gennemgangen her er det afgørende at være opmærksom på, at der i litteraturen er betydelige sondringer mellem marginalisering, social eksklusion og fattigdom på det teore-

⁵ Saraceno, C. 2001.

⁶ Born, A. & Jensen, P.H. 1998: Privilegering af perspektiver – en refleksion over begrebskonstruktionerne inklusion/eksklusion og integrering/marginalisering i den sociologiske iagttagelse, In *Dansk Sociologi*, nr.2/9, 7-20.

tiske plan, og med hensyn til hvad de forskellige undersøgelser udtaler sig om. Det vil i nogen grad fremgå, men referencerne giver en uddybning af begrebernes kompleksitet⁷ og undersøgelsesbetingelser.

Litteraturen på området belyser kun i nogen grad eksklusion og marginalisering ud fra køn. Der savnes ganske enkelt forskning på området, og mange studier er karakteriseret ved ikke at analysere i henhold til køn. Derved får man en række problemer med at identificere kvinders og mænds forskellige livsbaner og muligheder i EU-lande. Der mangler ligeledes tilstrækkelige undersøgelser af, hvorledes det går mænd og kvinder over tid, det vil sige længdesnitsundersøgelser. De fleste undersøgelser af (køn og) marginalisering er tværsnitsundersøgelser.

3. Den sociale arv – et element i kønsmarginaliseringsprocessen?

I det følgende belyses faktorer og mekanismer, der i barndommen skubber i retning af en mulig marginalisering. Man ved fra igangværende og tidligere forskning, at baggrundsforhold arves, hvad enten de er af biologisk eller social art.⁸ Hvad er det for mekanismer, der ligger bag den sociale arv? En måde at forstå den sociale arv på er at anvende et begreb om ressourcer. I det følgende anvendes fem ressource-dimensioner: kulturelle ressourcer, økonomiske ressourcer, sociale ressourcer, psykiske ressourcer (herunder fysiske ressourcer) og magtressourcer.

Belastninger som sygdom, manglende uddannelse, lav indkomst, familieopløsning, overgreb, dårlige boligforhold, arbejdsløshed etc. hænger sammen med den barndom, man erfarer. Ophobning af (dårlige) levekår overføres til børn og unge som ”skemaer” og mønstre, der inkorporeres i børnene.⁹ Skemaerne læres og imiteres i barndommen og indebærer, at social handling og adfærd udføres på bestemte måder, ikke på grund af at skemaerne bliver til en vane, men de bliver grundlæggende set en del af barnet og den forestillingsverden, der konstitueres hos barnet. Dermed reproduceres adfærd og forestillinger erfaret og lært i barndommen, og dermed kan børnenes potentielle adfærdsmåder komme til at ligne forældrenes adfærd og forestillinger op igennem livet.

⁷ Woodward, A. & Kohli, M. 2001.

⁸ Social arv rapport SFI 1999:9; Harding D., Jencks C., Loppo, L. & Mayer S. 2002: The Changing Effect of Family Background on the Incomes of American Adults, In Bowles S., Gintis H., and Osborne M.: *Unequal Chances: Family Background and Economic Success*, New York; Roos, J.P. & Rotkirch, A. 2002: *Habitus, Evolution and the End of Social Constructionism*, www.helsinki.fi/valt.

⁹ Duncan, G.J. & Brooks-Gunn, J. eds. 1997: *Consequences of Growing Up Poor*, New York; Bradbury, B., Jenkins, S. & Micklewright, J. eds. 2001: *The Dynamics of Child Poverty in Industrialised Countries*, Cambridge; Piaget, J. 1962: *Play, dreams and imitation in Childhood*, Norton; Bourdieu, P. 1977: *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge.

Uddannelse og arbejde

Uddannelse og arbejde er grundlæggende elementer i at være socialt inkluderet. I det følgende ses på et eksempel fra Danmark, hvor den sociale velfærd er relativt stor. Alligevel synes den sociale arv at spille ind på individets muligheder senere hen. Det demonstreres for eksempel ved, at børn af ledige har betydelig større risiko for selv at opleve arbejdsløshed som voksne.¹⁰ Selvom det kan konstateres, at konjunkturerne, hvor stor arbejdsløsheden er i en bestemt periode, spiller ind på, i hvilken grad den sociale arv reproduceres, er ledigheden dog generelt lavere blandt forældre med mere uddannelse end almen uddannelse. Ud over ledighed arves uddannelse i et vist omfang.¹¹

Den sociale arv har forskellig betydning i forhold til uddannelse og social position inden for de europæiske lande¹² (der kan føre til marginalisering, sårbarhed og social eksklusion¹³). I et stort komparativt studie af sammenhængen mellem social baggrund, uddannelse, uddannelsessystem og social position vises en betydelig korrelation mellem uddannelse og social position. Sammenhængen er stærkere for kvinder end for mænd. Forskellen på mænd og kvinder er, at mænds sociale position i højere grad formidles af faderens sociale position. For eksempel har moderen i Frankrig større betydning for døtres sociale position, det vil med andre ord sige moderens tilknytning til arbejdsmarkedet er en væsentlig faktor. Generelt kan man konkludere, at uddannelse har stor betydning for den sociale position, og at uddannelse betyder mere og mere, men andre faktorer spiller også ind, idet det dog hidtil ikke har været muligt at observere alle baggrundsfaktorer (man forsøger at forklare habitus, som defineres senere her).

Studiet peger endvidere på, at sammenhængen varierer mellem nationerne, hvilket blandt andet skyldes uddannelsessystemernes forskellighed. Eksempelvis er det i Tyskland afgørende, at mænd har gennemført en erhvervsfaglig uddannelse i forhold til at opnå et job som faglært frem for et job som ufaglært, medens formel erhvervsfaglig uddannelse ikke har den samme

¹⁰ Børns levevilkår: 2002: Danmarks Statistik, København, p 168.

¹¹ Fx. Deding, M. & Hussain, M.A 2002: Childrens Educational Attainment – The Effects of Parental and Other Background Factors, Paper, *The Danish National Institute of Social Research*.

¹² Shavit, Y. & Müller, W. eds. 1998: *From School to Work*, Oxford; Wolbers, M.H.J et al. 2001: Trends in the Occupational Returns to Educational Credentials in the Dutch Labor Market: Changes in Structures and in the Association, *Acta Sociologica*, 44, 5-19; De Graaf, P.M & Kalmijn M. 2001: Trends in the Intergenerational Transmission of Cultural and Economic Status, *Acta Sociologica*, 44, 51-66; Goux, D. & Maurin, E. 1997: Meritocracy and Social Heredity in France: Some Aspects and Trends, *European Sociological Review*, 13, 159-178.

¹³ Byrne, D. 1999: *Social exclusion*. Buckingham; Bourdieu et al. 1999: *The Weight of the World, Social Suffering in Contemporary Society*, Cambridge; Elm Larsen, J. 2002: Gender Profiles of Social Inclusion and Exclusion in Denmark Year 2000, Paper presented at *The Nordic Congress of Sociology*, Reykjavik, Island, 15-17 August 2002, Session 22: Welfare and Marginalisation.

betydning i England, Sverige og Irland. Betydningen af uddannelse er således vigtig for jobmuligheder, men der er en betydelig forskel landene imellem, idet mænd i en del lande er mere afhængige af deres specifikke uddannelsesmæssige status, det gælder for eksempel i Tyskland og Holland men ikke i England.

Andre komparative studier viser en vis svækkelse i sammenhængen mellem social oprindelse og uddannelsesmuligheder, især i Sverige og Holland.¹⁴ Nordiske børn fra ikke-højtuddannede hjem klarer sig bedre i uddannelsessystemet. Piger fra mellemlaget klarer sig bedre i uddannelsessystemet, når man sammenligner med tidligere perioder. Drengene, specielt sønner af ufaglærte og lignende, har problemer med at klare sig i uddannelsessystemet.

Tabel 1. Andel der tidligt forlader skolen

	Unge forlader skolen tidligt (18-24 år), 2000	
	Piger	Drenge
Belgien	10.2	14.8
Danmark	9.9	13.4
Tyskland	15.2	14.6
Grækenland	12.9	21.8
Spanien	22.4	33.7
Frankrig	11.8	14.8
Irland	15.1	22.6
Italien	25.6	32.4
Luxembourg	17.6	15.9
Nederlandene	15.9	17.5
Østrig	12.5	9.0
Portugal	35.6	50.6
Finland	7.2	12.5
Sverige	6.2	9.2
Storbritannien	7.1	6.5

Kilde: Joint Report on Social Inclusion 2002

Her har senere års opgørelser peget på, at drenge har svært ved at gennemføre uddannelse og tilegne sig kulturel kompetence. Drengene har problemer i uddannelsessystemet (jf. tabel 1). I de sydeuropæiske lande og Irland er problemet yderst udtalt. Dog gælder problemet både

¹⁴Shavit, Y. & Blossfeld, H.-P. eds. 1993: *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*, Boulder.; Jonsson, J. O. 1993: Education, Social Mobility, and Social Reproduction in Sweden: Patterns and Change, In Hansen, E.J., Ringen, S. Uusitalo, H. & Erikson, R. eds.: *Welfare Trends in the Scandinavian Countries*, New York, chap. 5.

drengene og piger i de sydeuropæiske lande. Det fremgår, at problemet findes i alle EU-lande. Hvad kan det skyldes?

Der er mange mulige forklaringer, men en forklaring, der formentlig er relevant for alle lande og kan tænkes ind i debatten om betydningen af uddannelse i marginaliseringsprocesser, er, at mange unge lever med modsigelser.¹⁵ De møder situationer i uddannelsessystemet og senere på arbejdsmarkedet, som enten ingen eller lille reference har til forældrenes univers. Det kan være i form af et gab mellem forældrenes forventninger til børnene og det, børnene har været i stand til at gennemføre, blandt andet fordi forældrene har en ringe eller ingen viden om de socialisationsforløb, det vil sige uformel og formel opdragelse i familien og institutionerne, børnene gennemløber i den moderne verden og i uddannelsessystemet, idet socialisationsforløb i dag er meget forskellige fra deres egen tidligere erfarede verden.

Begrebet habitus, der defineres som et sæt af erhvervede dybtliggende dispositioner til at opfatte og vurdere verden, kan være med til at forklare dette. Dispositioner er kropslige og hovedsagelig ikke-bevidste. Habitus handler om, hvorledes man indoptager den ydre verdens strukturer og gør dem til sine egne. Det er strukturer, der danner baggrund for opfattelsen af verden, således at verden tages for givet og fremstår som en selvfølge, så længe den er i overensstemmelse med den verden, som omgav individet på den tid, da habitus blev erhvervet. Mere voldsomme overgange som udvandring og indvandring kan illustrere, at tidligere former for overlevelse ikke altid er tilstrækkelig. Forældre kan med andre ord være i en situation, hvor de har en forældet habitus. For børn af indvandrere, som for eksempel nordafrikaneres børn i Frankrig, har det den kønsspecifikke betydning, at pigerne primært oplever isolation, som påtvinges dem fra barndommen på grund af forældrenes frygt for vestlige moral (det gælder, selvom pigerne klarer sig bedre end drengene i uddannelsessystemet), og drengene erfarer marginalisering, da de ikke kan følge i deres faders fodspor, ofte som ufaglært eller selvstændig, og ikke hjælpes med at foretage de rigtige uddannelsesinvesteringer.¹⁶

For andre unge kan det give anledning til problemer med identitet. For eksempel kan en dreng have problemer med at acceptere sig selv, hvis han ikke gør faderens projekter (mislykkede eller ej) til sine egne identifikationsprojekter, og for en pige kan det, at måtte bevæge sig meget langt væk fra moderens position, give anledning til dyb ambivalens. Disse problemer kan have afgørende betydning for relationen til skolen og til andre institutioner.

¹⁵Bourdieu, P. 1999: The Contradictions of Inheritance, In Bourdieu 1999 et al., 507-513.

¹⁶Prieur, A. 1999: Arvens modsigelser, In *Social Kritik*, nr. 65-66, 4-20.

Kulturelle kompetencer

Manglende uddannelse handler ikke alene om formelle eksamensbeviser og skoler, men ligeledes om manglende sproglige og musiske kompetencer, få eller ingen skriftlige materialer (fx. "bøger på hylden") og manglende indførelse i samfundets forhold. Kulturel kompetence er med til skabe grobund for lyst til at virke i sociale sammenhænge, som fx. at deltage i musik og idræt, til at gennemføre uddannelse over en vis tid og til at udfolde sig i arbejdslivet. De senere års samfundsudvikling har betydet, at adgang til computere og andre teknologiske instrumenter ikke blot kræver økonomiske redskaber, men ligeledes kulturelle redskaber til at kunne sondre mellem mangeartede informationer og udtryk. Piger har måske oftere kulturel kompetence til rådighed, medens drenge måske oftere har teknisk kompetence til rådighed. Står man uden begge redskaber kan man hurtigt opleve det, som er blevet kaldt "le petit misère". Det kan være ældre kvinder, som ikke har de fornødne ressourcer til at håndtere den moderne verden, trods adgang til og rådighed over almindelige fornødenheder, som et sted at bo, hjemmehjælp osv.

Social mobilitet

Er det ikke muligt at komme videre i forhold til forældres placering i samfundet? I en britisk studie af unge kvinder og mænds sociale mobilitet¹⁷ vises, at andelen af unge mænd i velstillede sociale lag er faldet over en tidsperiode på 10 år, mens andelen af midaldrende mænd i velstillede sociale lag, er vokset. Dermed har yngre mænd sværere ved at opleve social mobilitet. I den forstand marginaliseres unge mænd på arbejdsmarkedet. For kvinder ser billedet nærmest modsat ud. Disse tendenser gælder ligeledes i Frankrig, Holland, Norge og Danmark.¹⁸ I analyser af livschancer er køns- og generationsvinklen en måde at nuancere tanken om, at uddannelse og klassebaggrund mv. alene bestemmer den sociale position.

¹⁷ Egerton, M. & Savage, M. 2000: Age Stratification and class formation: a longitudinal study of the social mobility of young men and women, *Work, Employment and Society*, 14, 23-49.

¹⁸ Chauvel, L. 1998: *Le destin des générations. Structures sociales et cohorts en France au XXe siècle*, Paris; Chenou, A. 2001: Review Essay, in *European Sociological Review*, 17, 75-80; Elstad, J. I. 2000: Social background and life chances in Norway: persisting inequalities throughout 20th century, In *Yearbook of Sociology*, 5.1: 93-119; Hansen, M. Nordli 1999: Utdanningspolitik og ulikhet. Rekruttering til høyere utdanning 1985-1996, In *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 2, 172-203; Munk, M.D. 2000: The Same Old Story? Reconversions of Educational Capital in the Welfare State, In *Jahrbuch und Bildung* (Education and Work 1999/2000), *Deregulierung der Arbeit - Pluralisierung der Bildung?* Eds: Bolder, A. Heinz, W. Kutscha, G., Opladen, 87-112, 2002: Institutionalised Legitimate Informational Capital in the Welfare State. Has Policy Failed? In Torres, C. & Antikainen, A. *The International Handbook on the Sociology of Education: An International Assessment of New Research and Theory*, Boulder, 2001: Changing Life Courses in a Time of Increasing Inequality. The Welfare States at a Crossroad: Convergence or divergence? Paper, European Societies or European Society? *EuroConference on European Welfare States and the Changing Life Course*, Holland, October 6-10.

Denne dimension er i de senere år analyseret og diskuteret.¹⁹ Det er ikke alene uddannelse og social oprindelse i snæver forstand (typisk målt ved faderens stilling), der afgør muligheder for job m.m., andre forhold i familiebaggrunden virker også ind på mulighederne senere hen. Et eksempel fra England: Det at få børn meget tidligt, dvs. før 23 års alderen, øger risikoen for, at piger senere hen får ringere livschancer.²⁰ Dette viser sig endnu mere ekstremt, når man får et barn allerede som teenager.²¹ En anden baggrundsfaktor kan være, at en familie befinder sig i en problematisk finansiell situation, det kan især give drenge problemer med selvtilliden, det viser en studie af ECHP-data.²²

Økonomi

Indkomstniveau arves i høj grad.²³ At leve i en familie med lav indkomst kan føre til forskellige problemer i løbet af barndommen, men hænger ikke alene sammen med arbejdsløshed. Lav indkomst reducerer mulighederne for forskellige deltagelsesformer, anskaffelser og forbrug. Lav indkomst kan endvidere føre til ringe boligforhold (eller i værste fald slet ingen bolig), ikke blot målt på standarder som varme, vand, isolering, men derudover i form af plads til børnene, der er vigtig for, at de kan være sammen med kammerater, og har plads til at lave lektier m.m. Økonomiske ressourcer har endvidere betydning for børns uddannelsesmuligheder. Dermed er det relevant at pege på, at økonomiske konjunkturer har betydning for børns muligheder under opvæksten.²⁴

Netværk

At vokse op i familier med manglende økonomiske og kulturelle ressourcer kan give problemer i forhold til at opnå sociale ressourcer i form af for eksempel "sunde" sociale netværk eller i hvert fald netværk, som ikke er marginale. Sociale netværk, primært karakteriseret ved marginalitet, typisk medieret af forskellige sociale belastninger, som det at

¹⁹ Irwin, S. 1995: Social Reproduction and the change in the transition from youth to adulthood, In *Sociology*, 29, 293-315, 1996: Age related distributive justice and claims on resources, In *British Journal of Sociology*, 47, 68-92, 1998: Age and inequality: a reply to reply, *British Journal of Sociology*, 49, 305-310; Turner, B. 1998: Ageing and generational conflicts: a reply to Sarah Irwin, In *British Journal of Sociology*, 49, 299-304.

²⁰ Hobcraft, J. & Kiernan, K. 2001: Childhood poverty, early motherhood and adult social exclusion, In *British Journal of Sociology*, 52, 495-517.

²¹ Berthoud, R. & Robson, K. 2001: The Outcomes of Teenage Motherhood in Europe, EPAG Working Paper 22

²² Hussain, M.H. 2002: Child Deprivation in the European Union, *The Danish National Institute of Social Research*.

²³ Hauser, Robert 1998: Intergenerational mobility, Wisconsin-Paper; Harding et al. 2002; Bowles, S. et al. 2001: The Determinants of Earnings: A Behavioral Approach, In *Journal of Economic Literature*, XXXIX, 1137-1176; McIntosh & Munk 2002.

²⁴ Jencks, C. Mayer, S. & Swingle, J. 2003: Who has Benefited from Economic Growth in the United States Since 1969? The Case of Children, In Wolff, E. ed. *What Has Happened to the Quality of Life in the Advanced Industrialized Nations?* Cheltenham.

være (langtids)arbejdsløs, prostitueret, alkoholiseret, hjemløs, voldsramt, udstyret med særlige handicap osv., bidrager til fastholdelsen af marginalitet. Det gælder ligeledes det, at være enlig mor, som hyppigere medfører at leve med en fattigdomsrisiko, der dog varierer indenfor EU,²⁵ og medvirker til, at enlige mødres børn er ringere stillet i forhold til sociale netværk.

Psyke

Spørgsmålet om hvorvidt børn i familier og i institutioner udrustes med et psykisk beredskab, det vil sige med en stærk mentalitet, selvværd, omsorgsforståelse, socialitet og empati, er afgørende.²⁶ Et utilstrækkeligt psykisk beredskab kan give anledning til manglende selvværd, manglende selvfølelse, evnen til at sige fra, at kunne skelne mellem dig og mig m.m., og dermed hindre gode liv.²⁷ Negative dispositioner udvikles i barndommen, og manglende uddannelse kan medføre, at barnet lærer anomalier og specielle former for overlevelsesmekanismer. Barnet træner praktisk beherskelse af en bestemt form for symbolsk kapital (igennem bander etc.), som det har overtaget i social arv fx fra kriminelle fædre.²⁸ Dreng og piger i dårligt stillede grupper oplever samme belastninger, men deres sociale reaktioner er forskellige. Dreng reagerer for eksempel ved at tilslutte sig bander, medens piger for eksempel risikerer at få børn tidligt.

Empowerment

Endelig er det afgørende at have indflydelse på beslutningsprocesser i samfundet, hvis man skal føle sig og reelt være integreret i et samfund. I den sammenhæng kan der peges på begrebet Empowerment (myndiggørelse) drejer sig om at have magtressourcer til rådighed, der indebærer, at man kan undgå marginalisering og social eksklusion²⁹, dvs. processer, der

²⁵ Borchorst, A. & Elm Larsen, J. 2000: tabel 1, s. 169.

²⁶ Ziehe, T. 1989: *Kulturanalyser, ungdom, utbildning, modernitet*, Stockholm. Endeligt er det centralt at pege på, at en vigtig forudsætning for ikke at opleve marginalisering, er minimum, et godt helbred og en god fysik. Det vil sige ofte en forudsætning for at klare erhvervelsen af alle de andre former for ressourcer.

²⁷ Psykologiske og psykoterapeutiske undersøgelser; se for eksempel Mahler, M. 1988: *Barnets psykiske fødsel*, København; Roos, J.-P. & Rotkirch, A. 2002; Born, A. & Jensen, P.H. 1998; Room, G. ed. 1995: *Beyond the Threshold – the measurement and analysis of social exclusion*, Bristol; Duncan, G.J. & Brooks-Gunn, J. 1997; Bradbury, B. Jenkins, S. & Micklewright, J. 2001.

²⁸ Christoffersen, M. (flere år), herunder 2002: Dissolved families – A prospective longitudinal study of family strain before parental separation following schoolchildren born in 1973, In Carling, J. ed. *Nordic demography: trends and differentials*. Scandinavian Population Studies, Vol. 13, Oslo, 231-250; Christoffersen, M., Francis, B. & Sothill, K. 2002: Upbringing to violence, *The Danish National Institute of Social Research*.

²⁹ Abrahamson, P. 1998: Postmodern Governing of Social Exclusion: Social Integration or Risk Management? *Report 13*, Department of Sociology, Copenhagen University.

tillader børn, mænd og navnlig kvinder at forbedre deres mulighed for at kontrollere økonomiske, sociale, kulturelle, politiske og symbolske ressourcer.³⁰

4. Fattigdom og marginalisering i EU

Mange debattører og forskere har talt om, at den stigende globalisering og moderne former for forarmelse, som opløsning af familien, adskilte boligområder, svigtende børneproduktion, sænkelse af ydelser m.m. fører til nye former for fattigdom, social eksklusion og udstødelse. Andre forskere har imidlertid peget på, at det i højere grad er de samlede konjunkturer inden for de enkelte lande/regioner/velfærdsregimer, der har betydning for en mulig marginalisering og måske senere eksklusion. Livsbetingelserne i EU-landene er forskellige, herunder navnlig arbejdsløsheden³¹, som er blevet rapporteret i forhold til arbejdsløshed, langtidsarbejdsløshed, ungdomsarbejdsløshed, fattigdom, ulighed osv.

Fattigdom

En komparativ analyse af fattigdomsrisiko og fattigdomstilfælde viser, at social klasse, uddannelse og beskæftigelsesstatus er afgørende parametre i forklaringen af varigheden af fattigdom, selv når der kontrolleres for husholdningssammensætning og skilsmisse. Individer med social oprindelse blandt ufaglærte har en mærkbar og vedvarende risiko for at være fattig.³² Det er imidlertid centralt at understrege, at fattige individers dårlige situation ikke nødvendigvis akkumuleres.³³ I et andet papir finder man en lighed mellem vedvarende fattigdom og relative afsavn hen over landene i Europa.³⁴ I disse studier har man sjældent fokuseret på køn. Der er dog publiceret resultater så sent som juli 2002, hvor man delvist redegør for mænds og kvinders forskellige risici for at indtræde i fattigdom, og chancer for træde ud af fattigdom, primært målt ved grænsen 70 pct. af median indkomsten.³⁵ Generelt vises det, at velfærdsregimer og indtjening har enorm betydning for

³⁰ Velfærdsværdiundersøgelsen 2000, København; Andersen, J. & Elm Larsen, J. 1999: Social polarisering og køn, In *Mænd på vej*, København/Ligestillingsrådet; *Social Report: Social situation in Europe 2002*, Eurostat.

³¹ *Social Report: Social situation in Europe 2002*, Eurostat; *Joint Report on Social Inclusion in Europe 2001/2002; Employment in Europe* nov. 2001.

³² McIntosh & Munk 2002: Mobility: A Critical Appraisal, *The Danish National Institute of Social Research*, har dog peget på, at man ikke kan anvende "social gruppe" som en særlig god forklaring på forskellige udfald som indkomstniveau osv., idet "social gruppe" er meget sammensat (heterogen). Social gruppe skal derfor tages med et gran salt.

³³ Layte, R. & Whelan, C. 2001: Cumulative Disadvantage or Individualisation? A Comparative Analysis of Poverty Risk and Incidence, *EPAG Working Papers* 21, Colchester, se p 18.

³⁴ Whelan, C. Layte, R., Maître, B & Nolan, B. 2001: Persistent Income Poverty and Deprivation in the European Union. Three Waves of the European Community Household Panel, *EPAG Working Paper*, 17, Colchester.

³⁵ Layte, R. & Whelan, C. 2002: Moving in and out of Poverty: the impact of welfare regimes on poverty dynamics in the EU, *EPAG Working Papers*, 30, Colchester.

kvinders og mænds muligheder for at træde ud af fattigdom, og ligeledes for de risici, de har for at lande i fattigdom. Det er endvidere vist, at fattigdomsandelene for arbejdsløse kvinder og mænd er forskellig, hvor arbejdsløse mænd oftere er fattige, navnlig uden for de nordiske lande.³⁶ Det er vist, at uligheden er større blandt de arbejdsløse end blandt folk i arbejdsstyrken. Tages enlige mødre ind i billedet, viser det sig, at enlige mødre i Danmark er mindst ringe stillet, medens de enlige mødre i England er de fattigste, når det måles absolut på tal fra midten af 1990'erne.³⁷

Tabel 2. Fattigdom i Europa. Voksne og børn

	Fattigdomsrisiko 60% af median indkomsten 1998 M K		Børns afsavnsrisiko i et fremtidigt år betinget på ikke-afsnit i 1994, ECHP- data, 1998	Index: Børns afsnit 1998	Under fattigdomsrisiko. Niveauerne forskellige fra land til land. Bygger på specifik tabel.
Belgien	14	17	14.2	2.46	Unge (15-24) og ældre (65+) er fattige
Danmark	7	10	13.1	1.61	Unge og ældre kvinder
Tyskland	15	16			Børn (0-15)
Grækenland	21	22	17.6	5.59	Alle, men især ældre
Spanien	19	19	14.1	4.31	Børn og unge
Frankrig	18	17	13.2	3.17	Børn og mest unge
Irland	16	19	10.4	2.78	Børn og ældre kvinder
Italien	19	20	13.3	3.62	Unge
Luxembourg	12	12	10.8 (1996)	2.18	Børn og unge
Nederlandene	11	12	13.8	1.54	Unge (studerende)
Østrig	11	15			Ældre kvinder
Portugal	19	22	9.2	7.46	Børn og Ældre
Finland	8	8			
Sverige	10	10			Unge piger
Storbritannien	19	24	11.9 (1996)	1.95	Børn, unge og ældre kvinder

Kilde: *The Social Situation in the European Union, 2002*; Joint Report on Social Inclusion 2001/2002. Finland har dog haft problemer i 1990'erne (jf. Halleröd, B. & Heikkilä, M 1999: Poverty and Social Exclusion in the Nordic countries, In Kautto, M. et al.).

³⁶Hauser, R. & Nolan, B. 2000: Unemployment and Poverty: Change over time, In Gallie, D. & Paugam, S. eds. 2000: *Welfare Regimes and the experience of unemployment in Europe*, Oxford, 25-46, se p 45.

³⁷Pedersen, L. et al. 2000: Lone Mothers' Poverty and Employment, In Gallie, D. & Paugam, S. 2000, p 177

Der er forskelle mellem kvinder og mænd, navnlig når der tages højde for uddannelseslængde.³⁸ Dertil kommer, at deltidsarbejde og kontraktarbejde er stigende, det gælder især for kvinder. 33 pct. af kvinder i beskæftigelse arbejder på deltid, medens 6 pct. mænd arbejder på deltid. Kvinders deltidsarbejde er særligt udtalt i Holland (70.5 pct.) og England (44.6 pct.).³⁹ Som det fremgår af tabel 2, er det generelle mønster, at kvinder er fattigere end mænd, bortset fra Frankrig, hvor mænd er lidt fattigere end kvinder. I Finland, Sverige, Luxembourg og Spanien er kvinder og mænd på samme fattigdomsniveau. Forskellen på fattigdomsniveauet mellem EU-landene er imidlertid markant. I Sverige, Danmark, Finland, Holland og Luxembourg ligger niveauet under 12, i Østrig ligger det under 12 for mænd. De andre lande ligger alle over 12. I England, Frankrig og i de sydeuropæiske lande er fattigdomsrisikoen noget større. Det er den også for kvinder i Østrig. Børn lider i øvrigt mere af afsavn end voksne (jf. tabel 2).⁴⁰

En del lande har store problemer med fattigdom, det bekræftes af en betydelig økonomisk ulighed mellem forskellige befolkningsgrupper. Litteraturen mangler desværre en opgørelse over gini-koefficienten opdelt på mænd og kvinder.⁴¹

Jobmuligheder og arbejdsløshed

Arbejdsmarkedet er kønsopdelt. En opgørelse viser, at arbejdsmarkedet stadig er meget opdelt i "mandejobs" og i "kvindejobs". Mænd er i klart overtal i de højteknologiske sektorer med gode lønninger, en del kvinder bliver også i stigende grad ansat i sektorer med krav om høj uddannelse, men samtidig er mange kvinder beskæftigede i lavtlønnede ufaglærte job. Spørgsmålet er, om det alene er strukturer på arbejdsmarkedet eller andre faktorer, der leder til, at mænd og kvinder ender i forskellige jobs og dermed får forskellig løn? En britisk studie har søgt at forklare, hvorfor drenge og piger ender i forskellige jobs. Det forklares af de ressourcer piger og drenge har, samt af de præferencer og ønsker de har⁴², jævnfør begrebet om habitus. I dette studie har man dog vanskeligheder med at forklare mekanismerne. Noget kunne tyde på, at kvinders og mænds situation på arbejdsmarkedet skyldes deres samlede

³⁸Gallie, D. Jacobs, S. & Paugam, S. 2000: Poverty and Financial Hardship among the Unemployed, Gallie, D. & Paugam, S. 2000, p 54-55.

³⁹*Social Report: The Social situation in Europe 2002*, p 99.

⁴⁰Hussain, M.H. 2002.

⁴¹Når Gini=1 så har en person hele indkomsten, når gini=0 så har alle personer lige meget af den samlede indkomst.

Se Fritzell, J. 1999: Changes in the social patterning of living conditions, In Kautto, M. et al. eds. *Nordic Social Policy*, London, 159-184; Fritzell, J. 2001: Still different? Income distribution in the Nordic countries in a European comparison, In *Nordic Welfare States in the European context*, London, 18-41; OECD Economic Studies, 34, I, 2002.

sociale situation, herunder deres forhold til familiedannelse og de uddannelser, som de traditionelt kommer ind på, og ressourcer i øvrigt. Kønsoptdelingen på arbejdsmarkedet synes at gå igen, når det handler om arbejdsløshed, idet kvinder de seneste fem år dog mere og mere, er trådt ind på arbejdsmarkedet.⁴³ Selvom man finder kvinder på næsten alle niveauer af arbejdsmarkedet, er deres chancer for adgang til jobs, og procentvis repræsentation faldende, jo mere sjældne eller efterspurgte jobpositionerne er, således at procentandelen af den aktuelle og potentielle feminisering uden tvivl er den bedste angivelse af de forskellige jobs relative position og værdi. Der er en fortsat ulighed i kønsfordelingen mellem forskellige uddannelsesretninger og dermed forskellige karrieremuligheder.⁴⁴

Arbejdsmarkedet er stadig ikke åbent for alle mænd og kvinder, hvilket bidrager til marginalisering af begge køn i form af større arbejdsløshedsrisiko og færre muligheder for nye jobperspektiver.⁴⁵ Det er sådan, at den stigende inflation i uddannelserne har medvirket til, at der er opstået et gab mellem uddannelse og arbejde.⁴⁵ Eksempelvis er der en stigende tendens til at kvinder skal dokumentere mere og mere uddannelse for at få et job.

En væsentlig marginaliseringsform er således arbejdsløshed, der kan virke som baggrund for senere eksklusion. Man kan vurderes ekskluderet eller inkluderet alene på baggrund af den arbejdsmæssige position. Arbejde er en afgørende betingelse for selvforsørgelse og mulighed for at give sine børn muligheder, og for at føle sig som en del af et større fællesskab. I et komparativt studie viste man dog, at arbejdsløshed ikke nødvendigvis fører til social isolation, og dermed social eksklusion.⁴⁶

Det kan observeres (jf. tabel 3), at udviklingen har betydet en reduktion i arbejdsløshed for mænd og kvinder samt unge i mange lande for perioden 1994-2000, idet dog arbejdsløsheden i 2001 og 2002 er højere end i 2000. Arbejdsløshedsproblemet er fortsat et socialt problem. Navnlig har de sydeuropæiske lande meget høje arbejdsløshedsrater, bortset fra Portugal, som har en relativ lav arbejdsløshed. I lande som Danmark, Irland og Sverige er mænds og kvinders arbejdsløshed relativt ens, medens der i andre lande er meget

⁴²Harper, B. & Haq, M. 2001: Ambition, discrimination and occupational attainment: a study of a British cohort, In *Oxford Economic Papers*, 53, 695-720.

⁴³*Employment in Europe, 2001*, Employment & Social Affairs, EU 2001.

⁴⁴Bourdieu, P. 1999: *Den maskuline dominans*, København/Paris; *Kønssarbejdsdeling og arbejdsmarkedet*, Beskæftigelsesministeriet, København, januar 2002.

⁴⁵Forskellige regulerende ordninger i forhold til arbejdsmarkedet giver anledning til at unge, kvinder og ufaglærte ikke kan komme ind på arbejdsmarkedet (se Esping-Andersen, G. & Regini, M. eds. 2000: *Why Deregulate Labour Markets?*, Oxford).

⁴⁵Batenburg, R. & de Witte, M. 2001: Underemployment in the Netherlands: How the Dutch 'Poldermodel' Failed to Close the Education-Jobs Gap, In *Work, Employment and Society*, 15, 73-94.

⁴⁶Paugam, S. & Russell, H. 2000: The Effects of Employment Precarity and Unemployment on Social Isolation, In Gallie, D. & Paugam, S.; se også Gallie, D. 1999: Unemployment and Social Exclusion in the European Union, *European Societies*, 1, 139-167.

store forskelle.⁴⁷ I andre lande er kvinder hyppigere ramt af arbejdsløshed end mænd, idet det bemærkes at man i lande som Grækenland, Italien og Spanien har haft andre traditioner for kvinders deltagelse på arbejdsmarkedet. Kvinder i Finland og Frankrig har imidlertid også problemer med at få job.

Kvinder i Italien, Spanien, Grækenland, og i nogen grad i Frankrig, Belgien og Tyskland, er derudover ramt af langtidsarbejdsløshed, og er således stadigvæk hårdest ramt af langtidsarbejdsløshed. Det er stort set de samme lande, der er på tale, når man ser på ungdomsarbejdsløsheden, for både drenge og piger, idet piger hyppigere er arbejdsløse.⁴⁸ Indvandrere er ligeledes ringe stillet på arbejdsmarkedet, med store andele af arbejdsløse, idet dog mandlige indvandrere fra bestemte lande klarer sig noget bedre, blandt andet fordi de har et højere uddannelsesniveau eller er i stand til at skabe deres egen "business" (Pakistan m.fl.).⁴⁹

Tabel 3: Arbejdsløshed i Europa

	Ungdomsarbejdsløshedsrate (15-24 år) 2000		Arbejdsløse ift. arbejdsstyrke				Langtidsarbejdsløshed			
	Drenge	Piger	1994		2000		1995		2000	
			M	K	M	K	M	K	M	K
Belgien	15.1	20.8	7.9	12.9	5.7	8.8	4.5	7.7	3.1	4.8
Danmark	7.0	7.5	7.3	9.3	4.2	5.3	1.8	2.1	0.9	1.2
Tyskland	9.8	8.2	7.2	10.1	7.6	8.3	3.2	4.9	3.7	4.3
Grækenland	22.2	37.9	6.0	13.7	7.3	16.7	2.6	7.9	3.7	10.7
Spanien	20.6	33.2	19.8	31.4	9.8	20.6	8.8	18.2	3.5	9.5
Frankrig	18.1	22.3	10.5	14.5	7.8	11.5	3.9	5.8	3.0	4.7
Irland	6.1	7.0	14.2	14.6	4.3	4.2	7.8	6.1	2.1	1.0
Italien	27.2	35.1	8.6	15.6	8.0	14.4	5.7	10.3	4.9	8.8
Luxembourg	6.5	8.3	2.7	4.1	1.9	3.3	0.5	0.9	0.5	0.6
Nederlandene	4.6	6.6	6.3	8.3	2.3	3.8	2.9	3.4	0.7	1.1
Østrig	4.8	5.8	3.0	4.9	3.2	4.4	1.0	1.5	1.0	1.0
Portugal	6.8	11.6	6.1	8.0	3.3	5.1	3.0	4.0	1.4	2.0
Finland	21.1	21.6	18.1	14.9	9.0	10.6	6.3	4.6	2.8	2.7
Sverige	10.7	11.9	10.7	7.8	6.0	5.8	2.3	1.3	1.4	1.1
Storbritannien	13.8	11.5	11.2	7.5	6.0	4.9	5.0	2.2	2.0	0.9

Kilde: The Social Situation in the European Union, 2002 (report) og Joint Report on Social Inclusion 2001/2002. Relativt høje andele er markeret med fed.

⁴⁷Gallie, D. & Paugam, S. 2000.

⁴⁸The Social Situation in Europe, 2002, p 80.

⁴⁹Dahl, J.E., Jakobsen, V. & Emerek, R. 1999: *Indvandrere og arbejdsmarkedet*, I-III, INDEA, Aalborg Universitet.

5. Kønsmargineringsprocesser og velfærd

Arbejdsløshed udgør et problem, og er en afgørende marginaliseringsform for både kvinder og mænd. Kvinder er dog umiddelbart set hårdest ramt. Marginalisering kan dog ikke alene bestemmes ud fra om man har et arbejde eller ej. Marginalisering handler ikke alene om indkomst og arbejdsmarked, det man kunne kalde for produktionssfæren, men desuden om reproduktionssfæren, karakteriseret via intimitetsrelationer, hjemmet og familien samt sociale netværk. Ofte ser man i analyser af marginalisering og social eksklusion ikke i tilstrækkelig grad på mænds og kvinders specifikke relation og forpligtelse i forhold til børneopdragelse, omsorg m.m. Det vil sige marginalisering og eventuel eksklusion bliver hyppigt til et spørgsmål om at være insider eller outsider på arbejdsmarkedet. En del tidligere analyser har været arbejdsmarkedsorienterede, sådan at man overså, at der de facto findes en social arbejdsdeling mellem kvinder og mænd, og at der er forskellige kriterier for tildeling af sociale ydelser i EU-lande. Her kan man betragte de problemer, som enlige mødre har. De lever hyppigere med en fattigdomsrisiko, idet der dog indenfor EU og mellem lande i øvrigt er en betydelig variation. Her ligger Storbritannien med 50 pct. fattige, efterfulgt af Irland, Tyskland, Portugal, Spanien og Italien med omkring 20-30 pct., og af Frankrig, Grækenland og Luxembourg med omkring 10-15 pct. fattige, samt endelig af Sverige, Danmark og Norge med under 10 pct. fattige (tal for perioden 1992-1996)⁵⁰, men det betyder, at den relative fattigdom blandt familier med enlige forsørgere er dobbelt så stor som alle andre familiers i midt 1990'erne.

I England lande *betragtes* det at være en god moder ikke som tilstrækkeligt til at være en fuldt integreret medborger, og slet ikke hvis den enlige moder er på bistand eller afhængig af anden social hjælp.⁵¹ Her er fokus på, at de enlige mødre oplever "selv-eksklusion", fordi det simpelthen er svært at kombinere arbejde og børneopdragelse på én og samme tid. Især i lande hvor der ikke findes udbyggede daginstitutioner, og hvor tildelingen af sociale ydelser beror på mandens position, som for eksempelvis i Tyskland.⁵² Omvendt i Frankrig understøttes enlige mødre med børn under 4 år i særlig grad, idet de ikke betragtes som sociale afvigere, men som personer, der lever under risiko for marginalisering.⁵³ Et andet aspekt er fastholdelsen af kvinders relation til arbejdsmarkedet, da denne mindsker kvinders

⁵⁰Sainsbury, D. 1996: *Gender, Equality and Welfare States*, Cambridge; Sainsbury, D. 1999: *Gender, Policy Regimes, and politics*, In Sainsbury, D. 1999: *Gender, and Welfare state Regimes*, Oxford; Esping-Andersen, G 1999: *The Social Foundations of Postindustrial Economies*, især kapitel 4 om husholdningsøkonomi, Oxford; Borchorst, A. & Elm Larsen, J. 2000, tabel 1, s. 169.

⁵¹Daly, M. & Saraceno, C. 2002

⁵²Siim, B. 2003.

⁵³Lewis, J. 2000: The 'Problem' of Lone Motherhood in comparative perspective, In Clasen, J. *Comparative Social Policy*, Oxford, p 196.

risiko for at være ulige stillet i forhold til mænd, målt på indkomst, uafhængighed osv. Kvinder har langt større arbejdsløshedsrisiko i nærmest alle EU-lande. Desuden har kvinder i mange lande stadig langt større sandsynlighed for at bo i familier/husholdninger med et lavere indkomstniveau, hvor Sverige dog er en undtagelse.⁵⁴ Det kan endvidere konstateres, at enlige mødre på arbejdsmarkedet har mindre fattigdomsrisiko end enlige mødre uden for arbejdsmarkedet. Her kompenseres forskelligt i EU-landene, men løser ikke alene problemet med at kunne klare sig selv. Den situation kan betinge en social arv, der bidrager til marginaliseringsprocesser. Eksempelvis kan børn relativt ofte arve arbejdsløshed. Det vil sige at vokse op med arbejdsløshed har afgørende betydning for, om børn senere selv bliver arbejdsløse.

Mænd *betragtes* som marginaliseret eller sågar ekskluderet, hvis de ikke har et arbejde, men ikke nødvendigvis hvis de ikke har familierelationer og forpligtelser. En mand kan være inkluderet hvis han er på arbejdsmarkedet, men dette gælder dog ikke entydigt, idet mænd oftere i dag er marginale i forhold til den sociale og biologiske reproduktion.⁵⁵ Manglende familieforpligtelse er imidlertid ikke en tilstrækkelig betingelse til at være ekskluderet.

Inkluderede individer kan i det moderne samfund være inkluderet på forskellig måde og have forskellige familiebaggrunde dog som oftest med visse fællestræk. Inkluderede mænd og kvinder kan for eksempel være aktive på arbejdsmarkedet, godt uddannet, men være uden partner eller børn, eller på anden måde være påvirket af nyere opfattelser af individualitet, af parforhold, konjunkturer, nye krav på arbejdsmarkedet, der kan medføre, at veluddannede kvinder har vanskeligheder med at finde en partner, og omvendt kan mænd uden arbejde eller ressourcer i øvrigt have svært ved at finde en partner. Dette illustrerer, at social inklusion kan blive til sårbarhed defineret som en ”kulturel frisættelse” der skaber usikkerhed for det enkelte menneske i det moderne samfund⁵⁶.

Det er relevant at være opmærksom på, at ufaglærte og faglærte mænd fra de gamle industrisektorer og traditionelle mandekulturer har svært ved at omstille sig til en moderne verden, der lægger vægt på kommunikation, sproglige kompetencer, og sociale omgangsformer. Det er et centralt og tværnationalt tema, som afspejler en manglende reproduktion af navnlig den ufaglærte arbejderklassekultur. Arbejdspladser forsvinder fra arbejdsmarkedet (for eksempel senest Stålvalseværket i Frederiksværk i Danmark), og det

⁵⁴Lister, R. 2002 (kommer snart): Tekstuddrag, In *Poverty*, Cambridge (Polity).

⁵⁵Andersen, J. & Elm Larsen, J. 1999.

⁵⁶Juul, S. 2002. *Modernitet, velfærd og solidaritet*, København.

bidrager til, at en gruppe af mænd ikke længere har et ståsted.⁵⁷ Nye og stigende krav i uddannelserne og effektiviseringer på virksomhederne betyder fyringer og krav om ny arbejdskraft, og kan have en indvirkning og bidrage til skabelsen af "de nye fattige".⁵⁸ Dertil kommer, at marginalisering i form af arbejdsløshed er størst i perioder med lav og vigende beskæftigelse.

En særlig problematisk form for marginalisering er hjemløshed.⁵⁹ Her er mænd i overtal, men også en gruppe af kvinder er i stigende grad blevet hjemløse i en del lande. Kvinder udgør i gennemsnit mellem 25-30 pct. af de hjemløse. 11-17 pct. af de hjemløse på gaden er kvinder.

De hjemløse mænd er ekstreme eksempler på mænd, som klarer sig dårligt i en moderne verden med stigende krav om effektiv deltagelse på arbejdsmarkedet, ofte kombineret med krav om familiedannelse eller anden form for social netværk. Her kan almindelige velfærdsinstitutioner ikke alene klare problemerne. Problemet kan hyppigt handle om manglende sociale netværk og identitetsmuligheder. De seneste studier af hjemløshed i Europa viser imidlertid, at en del af problemet i Europa skyldes, at stater har trukket sig ud af en offensiv regulerende boligpolitik, som især i de store byer har medvirket til høje boligpriser, og det har navnlig negativ effekt på kvinderne. Her placerer Frankrig, Tyskland (531.000 hjemløse i alt) og England sig med den største andel af hjemløse kvinder. Næst herefter kommer Italien, Belgien, Holland og Luxembourg. Lande med den laveste andel hjemløse kvinder er på den ene side Østrig, Danmark, Finland og Sverige, hvor problemet mest skyldes hjemløshed i form af, at man ikke har tag over hovedet, eller ikke har en bolig, og på den anden side Grækenland, Irland, Portugal og Spanien, der måske har færre problemer med at skaffe boliger, men har en usikker og uhensigtsmæssig boligmasse.⁶⁰

Her er det afgørende at være opmærksom på, at traditionelle former for hjemløshed suppleres med nyere typer af hjemløshed. I det følgende opremses nogle af de nye typer, som findes i Spanien. Den kan omfatte midaldrende mænd og unge mænd, der ikke kan finde arbejde, unge og midaldrende mænd der samtidigt har alkohol problemer eller måske har haft det, unge og midaldrende kvinder der behandles dårligt (mistreated) i ægteskabet eller som er skilt, unge og midaldrende kvinder, der samtidigt har alkoholproblemer eller måske har haft det, personer med psykiske problemer, immigranter. En væsentlig forklaring på de nye typer

⁵⁷Koudahl, P. 2002: Krav om uddannelse = risiko for marginalisering?, In *Social Kritik*, nr. 83.

⁵⁸Baumann, Z. 2002: *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige*, København.

⁵⁹Edgar, B. & Doherty, J. eds. 2001: *Women and homelessness in Europe*, Bristol; Madanipour, A., Cars, G. & Allan, J. eds. 1998: *Social Exclusion in European Cities*, London.

⁶⁰Edgar, B. 2001: Women, the housing market and homelessness, Edgar, B. & Doherty, J. eds. 2001, p 22.

af hjemløse er opløsningen af de traditionelle familiestrukturer, men også niveauet af sociale ydelser, boligstruktur og indkomstkilder forklarer en del af det nye mønster.

En anden form for problematisk marginalisering er prostitution.⁶¹ Her er kvinder i overtal, men også en lille gruppe af mænd er prostitueret. Gruppen af prostituerede kvinder er heterogen og sammensat, men flere af de prostituerede har problemer med selvværd og ydmygelser, misbrug osv. Disse mønstre er svære at bryde, dels på grund af manglende alternative identitetsmuligheder og dels på grund af økonomiske problemer og afhængighed. Prostituerede mænd og kvinder kalder på særlige løsninger, der fordrer organisationer og velfærdsinstitutioner, som kan håndtere de særlige kønsspecifikke problemer.

Marginalisering er således differentieret for kvinder og mænd.⁶² De komparative analyser og modeller er centrale for forståelsen af marginalisering, da konteksten spiller en central rolle for begrebernes anvendelse. Dette har betydning for fortolkninger af kønsmarginaliseringsprocesser. Analysen giver derfor kun i nogen grad belæg for at dele op efter de fire velfærdsregimer. Der er en betydelig variation mellem landene inden for hvert regime, som gør, at det er svært at forklare de specifikke kønsmønstre alene ud fra regimerne. En del af udviklingen kan forklares med udviklingen i de enkelte lande, og ikke mindst med hvordan det enkelte land håndterer og udnytter politik og konjunkturer.

Et problem ved en del af velfærds litteraturen er, at den tager for givet, at velfærdsregimer, herunder policy-systemer, er baggrunden for, at der er færre fattige, mindre ulighed etc. i de nordiske lande, og at der er flere fattige, større ulighed etc. i de sydeuropæiske lande. I det hele taget har sammenkædningen af velfærdsregimer, fattigdom og social eksklusion i nogen grad været fraværende⁶³, idet dog studiet af Gallie & Paugam har taget dele af kritikken til sig, og har påbegyndt en sammenkædning. Spørgsmålet er imidlertid, om det er policies, der bedst forklarer, at forholdene i EU-landene er forskellige? Det kan konstateres, at det er følger af bestemte policies, der medfører en større omfordeling af ressourcerne i de nordiske lande, dels via skatterne, dels via service og offentlige tilbud/institutioner. Der viser sig en sammenhæng mellem indkomst udjævning og fravær af social eksklusion⁶⁴, og i den sammenhæng kan boligområder⁶⁵ nævnes som en vigtig

⁶¹Vanwesenbeck, I. 1994: *Prostitutes' well-being*, Amsterdam.

⁶²Se Hoz, P. 2001: *Families et Exclusion Sociale dans l'Union Européenne*, Rapport, Wien, p 29-30.

⁶³Room, G. ed.1995: *Beyond the Threshold – the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol; Cousins, C. 1998: Social Exclusion in Europe: paradigms of social disadvantage in Germany, Spain, Sweden and the United Kingdom, In *Policy & Politics*, 26, 127-146.

⁶⁴Barry, B. 1998: Social exclusion, social isolation, and the distribution of income, *CASE-paper*, 12, London; Wilson, T. 1987: *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*, Chicago.

⁶⁵Glennester, H. 1999: Poverty, Social Exclusion and Neighbourhood: Studying the area bases of social exclusion, CASE-paper 22.

parameter, der potentielt kan bidrage til at forhindre problemer, men også til at fremkalde dem.

6. Konklusion og opsummering

Fokus her har været på, at marginalisering og social eksklusion er kønsrelaterede. Selvom drenge og piger erfarer de samme former for belastninger og social arv, reagerer de socialt forskelligt. Kvinder og mænd marginaliseres også forskelligt. Marginalisering og social eksklusion afhænger blandt andet af specifikke konjunkturer og velfærdsregimer.

To spørgsmål er søgt besvaret her. Det første var, hvilke mekanismer, som skaber marginalisering for begge køn. En af mekanismerne er sammenspillet mellem samfundets sociale strukturer, mænds og kvinders habitus i forskellige grupper af samfundet. Denne mekanisme skaber forskellig marginalisering. Sammenspillet mellem strukturer og habitus resulterer i, at piger og drenge socialt set handler forskelligt på de (samme) omstændigheder, de møder i deres barndom.

Mænd har i mange sammenhænge mere magt end kvinder, trods kvinders stigende adgang til uddannelse og indtræden på dele af arbejdsmarkedet, som dog fortsat har en markant kønsopdeling, og som fortsat virker på en måde, der kan gøre det vanskeligt for kvinder komme ind på nogle dele af markedet. Arbejdsløshed virker som en afgørende marginaliseringsfaktor, som rammer mange mennesker i Europa.

Der er fortsat stor forskel på rig og fattig i mange EU-lande. Fattigdom er stadigvæk på landkortet, og den rammer kvinder, ældre, børn og arbejdsløse mænd hårdest. Der er flest hjemløse mænd, men det er endvidere tankevækkende, at et stigende antal kvinder er blevet hjemløse. En væsentlig forklaring på nye typer af hjemløse er opløsningen af de traditionelle familiestrukturer, niveauet af de sociale ydelser, boligstruktur og indkomstkilder. Disse forhold kommer til at virke som mekanismer, der bidrager til marginalisering og social eksklusion.

I det følgende opsummeres, hvad her er fremhævet angående de to køns adgang til de fem ressourcer: kulturelle, økonomiske, psykiske, sociale og magtressourcer. *Kulturelle ressourcer*: Erobringen af uddannelse og kulturel kompetence er vigtig, og her kan forældres forældede habitus udgøre en barriere for både drenge og piger. Nogle grupper af drenge klarer sig ringere i uddannelsessystemet. Nogle grupper af piger klarer sig bedre i en del af uddannelsessystemet, og udgør på en del uddannelser den største andel af de studerende, idet dog piger som regel ikke er repræsenteret ved en række erhvervsfaglige uddannelser, og en gruppe af piger forlader skolen tidligt. Problemer med at forlade skolen for tidligt hænger ofte

sammen med dårlig social baggrund, og dermed virker den sociale arv stadig som barriere for erobring af uddannelse. Ældre kvinder og mænd er hyppigt fattige, og kan derudover have problemer med at håndtere den moderne verden, hvilket kan opleves som en form for marginalisering. *Økonomiske ressourcer*: Indkomst, job og arbejdsløshed er afgørende for begge køn; dog er kvinder oftere ramt af arbejdsløshed og fattigdom end mænd. Arbejdsløse mænd har en tendens til at være fattigere end arbejdsløse kvinder. Der er stigende krav til mænds forsørgerroller, og som følge deraf kommer en del mænd til ikke at indgå i den sociale reproduktion. Endvidere er enlige mødres arbejdsløshed problematisk, fordi de sociale ydelser ikke er rettet til det enkelte individ, og det kan have negative konsekvenser for de enlige mødres børn. Manglende indkomst i familierne kan give drenge identitetsproblemer og manglende selvtillid. Omvendt risikerer piger at blive for tidligt mødre. *Sociale ressourcer*: Det er afgørende for alle at have sociale netværk, men de netværk man etablerer, hænger sammen med de ressourcer, man ellers har. Drenge og piger reagerer socialt forskelligt på belastende vilkår, og de (marginale) netværk, de etablerer, har vidt forskellig karakter. *Psykiske ressourcer*: Evnen til at sige fra er en afgørende parameter i forhold til voksne og kammerater. I sin yderste konsekvens kan manglende evne til at sige fra medvirke til, at mænd rammes af hjemløshed, og at kvinder rammes af prostitution. Hos drenge kan mangelen på psykiske ressourcer medføre identitetsproblemer, der forstærker negative sider ved den sociale arv. Hos piger kan seksuelle overgreb være udslag af negativ social arv. *Magtressourcer*: Det at have indflydelse har betydning for alle, men kendsgerningen er, at magtressourcer ofte er bestemt af position i samfundet for begge køn, idet kvinder i en del EU-lande er underrepræsenteret i politik og andre beslutningsfora. Mænd i den lavere del af den sociale rangstige bliver mere og mere marginaliserede. Den sociale arv virker stadig som barriere for opnåelse af empowerment.

Den sociale arv, som allerede overtages i barndommen, kan hindre forskellige former for marginalisering, som for eksempel arbejdsløshed. Den sociale arv er stadigvæk et problem i de europæiske lande, om end der er forskelle landene imellem. Chancen for at være socialt inkluderet er stadig ulige fordelt mellem forskellige familiebaggrunde og køn, når det drejer sig om adgang til uddannelse, de gode jobs, de gode indkomster osv.⁶⁴

Det andet spørgsmål, som her er forsøgt besvaret, var hvilke faktorer, der kan modvirke marginalisering og social eksklusion for kvinder og mænd. Her kan peges på, at velfærdsregimer modvirker marginalisering. De to køns meget forskellige livsbaner påvirkes i

⁶⁴Fritzell, J. 2001; Sørensen, A. 2001: Gender equality in earnings at work and at home, In Fritzell, J. 2001.

vid udstrækning af eksisterende velfærdsregimer. Velfærdsregimerne medfører store forskelle i tildeling af ressourcer fra det offentlige system. Eksempelvis er det afgørende for kvinder, om det er familien eller individet, som har ret til tildeling. Analysen viste imidlertid også, at nogle former for kønsmarginalisering ikke modvirkes af regimerne, som eksempelvis visse typer af arbejdsløshed og hjemløshed.

Dertil kommer, at de europæiske samfund ændres i disse år. Blandt andet springer ændringer af teknologier og af arbejdet i øjnene. Dertil kommer, at velfærdssamfundene er under pres i form af demografiske ændringer, (flere ældre), ændringer af familiestrukturen, segregation af boligområder, nye økonomier med større virksomheder der virker over landegrænser, virksomhedssammenlægninger, effektiviseringer af arbejdet osv. Imidlertid sker ændringen også ved, at man i dag opfatter individet anderledes. Dermed menes, at mange har fået opfattelsen af, at det enkelte individ i højere grad kan vælge sin egen vej, sin egen type af familie, sin egen uddannelse, sit eget arbejde, sin egen partner, sine egne børn osv. Opfattelsen er med til at øge det, man kunne kalde for sårbarheden over for de dynamikker, som her er beskrevet.

Ovennævnte fænomener kalder på nye socialpolitiske tiltag. Social arv og belastninger i barndommen og senere i voksenlivet giver anledning til at se nærmere på mænds og kvinders forskellige typer af marginaliseringsprocesser og marginaliseringsformer. Det er imidlertid ikke enkelt at gennemføre nye tiltag i EU-landene, da disse lande de facto har forskellige historier med varierende livsformer, livsbaner og kulturer.⁶⁵ I den forstand står social- og velfærdspolitikken over for både at skulle tilvejebringe muligheder i overensstemmelse med de fem ressourceformer, og tage hensyn til forskelligheder. Kønnets indbæring af forskellige virkeligheder og fordrer forskellige løsninger.

⁶⁵Se Mayer 2001.